

Moderna livsvillkor i relief mot en institutions framväxt

Kerstin Liljedahl

Artikeln bygger till stor del på avhandlingen "Handikapp och Omvärld - hundra års pedagogik för ett livslångt lärande", en närgående studie av en institutions framväxt och utveckling från 1880-talet fram till idag. Levnadsberättelser om vardagsliv av människor med olika kombinationer av synskada, hörselskada och utvecklingsstörning som bött på institutionen, ställs mot de pedagogiska mål som formulerats för verksamheten. Institutionens utveckling knyts till ett samhällsperspektiv genom Foucaults teori om disciplinering. Processer som avskiljande och individualisering har påverkat utvecklingen av den moderna människan. Individen har idag gjorts till herre över sin egen disciplinering.

Kerstin Liljedahl är leg psykolog och fil dr. Hon har varit verksam som psykolog inom handikappområdet sedan början av 70-talet och disputerat vid Pedagogiska institutionen i Lund, tjänstgjort som lektor vid samma institution och är knuten som forskare till Blekinge FoU-enhet i Karlshamn.

institution, vad är det för en företeelse? Vad är den för slags socialt fenomen? Det hjälpsystem som från början formats av privata initiativ och medel hade växt till ett av samhällets offentliga hjälpsystem. Jag sökte efter en teori som kunde fördjupa förståelsen av institutionen satt i sitt samhälleliga sammanhang. Genom Michel Foucaults (2) teori om disciplinering fann jag att betydelsen av institutionen kunde lyftas fram och bli ett exempel på ett allmänt fenomen som handlar om förhållandet individ/samhälle.

Betydelsen av handikapphistorisk analys

För att förstå livsvillkor för människor med handikapp placerar vi idag människan i sitt sociala sammanhang. Definitionen av handikapp har tidigare byggts på egenskaper hos individen men utvecklats till att vara en dynamisk relation mellan individen och dess miljö. Den betydelse jag ger handikapphistoriska studier handlar om hur man genom dessa kan avteckna nutiden och dessutom göra samhällets allmänna karaktär synlig genom att sätta det speciella under lupp. Min forskning (4) är exempel på det Ambjörnsson & Gaunt (1) påstår att just i gränslandet mellan det "normala" och det "onormala" blir samhällets regelverk synligt.

Jag är övertygad om att vi behöver en bild av hur samhället utvecklats för att förstå nutiden. Den nya handikapplagen markerar ett nytt skede, men för att planera och förändra är det viktigt att känna de grunder vi bygger på, helt enkelt vår historia. Vi river inte allt gammalt för att ersätta med fullständigt nytt utan vi förändrar gamla strukturer, organisationer och föreställningar och flätar på så sätt samman det nya med det gamla. Nya lösningar bygger på de gamla. Med kunskap om samhällsutveckling i historisk belysning menar jag att vi får ökad förståelse av vår egen tid och samtidigt instrument, begrepp, språk att påverka i önskvärd riktning. Planeringen blir därmed ett resultat av medvetna val.

När omsorgslagen 1968 trädde i kraft var den i hög grad en reaktion mot dåtidens institutionsboende för utvecklingsstörda i stora dehumaniserande vårdhem och isolerade internatskolor. Den kom att ha stor betydelse

Vägar att tolka, förstå och handla

När Sveriges första dövstumslärarinna Elisabeth Anrep-Nordin 1882 blev tillfrågad av drottning Sofia om hon ville undervisa trädgårdsmästarens elvaåriga Emilie, som var både dövstum och blind, tvekade hon. Kunskap om dövstumhet hade hon, men hur skulle man undervisa någon som dessutom var blind? Hon gav sig emellertid i kast med uppgiften och sökte praktisk erfarenhet och den senaste forskningen inom området. De pedagoger som på ett fruktbart sätt kunde hjälpa henne att tolka och förstå Emilies situation var Pestalozzi och Fröbel. I deras pedagogiska verksamheter betonades starkt kopplingen mellan teori och praktik. Deras undervisning tog sin utgångspunkt i individen men fick sin mening i det sociala sammanhanget. De var båda nytänkare för sin tid, 1800-talets början, och kontrasterade mot den då traditionellt rådande pedagogiken med en formell och abstrakt kunskapssyn.

När jag drygt hundra år senare mötte den institution som växt fram som följd av Elisabeth Anrep-Nordins första trevande försök ställde jag mig frågan: Denna

för hur villkoren förändrades för människor med psykisk utvecklingsstörning. Bakom lagen stod Karl Grunewald från socialstyrelsen och Lennart Wessman från skolöverstyrelsen. Grunewald hade genom sina egna upplevelser som läkare i mötet med utvecklingsstörda på olika institutioner engagerat sig för att förbättra förhållanden för dessa människor (3). Lagen var ett resultat av detta engagemang och kom att bli ett kraftfullt instrument att driva på utvecklingen av nya former för omhändertaganden av utvecklingsstörda vad gäller vård och skola.

I tankeutbyte mellan de nordiska länderna och med USA växte ett nytt synsätt fram. Tiden var mogen att kritiskt granska hur samhällets svagaste levde. På en konferens i Washington 1969 formulerade Bengt Nirje (5) normaliseringsprincipen som ett mål för omsorgen om människor med utvecklingsstörning. Normaliseringsprincipen formulerades i ett antal punkter. Den betydde att en normal dygnsrytm

- skulle gälla, dvs klara skillnader mellan dag och natt, en livsrytm

- skulle finnas med tid för vila, skola och arbetsliv, upplevelsen av en årlig rytm

- av vardag och helg, arbete och semester och möjligheten att uppleva livets normala händelser

- med barndom, ungdomstid, vuxenskap och ålderdom. Principen innebar också hänsyn till den enskilda personens vilja

- och att leva i en tvåkönad värld, liksom att leva under normala ekonomiska villkor. Bostäder, skolor och vårdavdelningar skulle inte skilja sig från övriga samhället i sin fysiska utformning. Principen om normalisering fångade på ett effektivt och självklart sätt innebörden av ett nytt synsätt som gjorde det möjligt för alla att förstås och begripas oberoende av utbildning. I arbetet med utvecklingsstörda kunde därför personal på olika nivåer, specialister och politiker bejaka normaliseringsprincipen i vardagsarbetet på individ- och grupp-nivå liksom på en övergripande planeringsnivå. Med lagen som rättsligt instrument och normaliseringsprincipen som viktig ledstjärna utvecklades under 70-talet nya villkor för människor med utvecklingsstörning.

Personligt möte

Under ett antal år på 70- och 80-talen verkade jag som psykolog på ett specialvårdhem för synskadade flerhandikappade i Lund och blev fascinerad av de människor som bodde där. Jag greps av deras öden. De äldre

vårdtagarna var en grupp människor, alla med olika grad av synskada i kombination med hörselskada eller förståndshandikapp. Många av dem hade kommit till vårdhemmet som skolbarn och stannat kvar. De hade på så sätt levt ett helt liv inom samma institution. Skoltiden hade för några infallit redan under 1900-talets början. De yngsta hade gått i skolan under 1960-talet.

Ett samtal med en äldre man fick mig att fundera över den situation han och hans kamrater levt i. Mannen gjorde ett bestående intryck på mig. Han ställde sitt liv på institutionen i kontrast till ett normalt liv utanför institutionen. Han föddes i början av 1900-talet, tidigt synskadad, i en statarfamilj där "far drack så förskräckligt", som han själv uttryckte det. Skolstarten ägde inte rum förrän i 10-års åldern på grund av att han var "efterbliven", som han sa. En kort tid prövades han på Tomtebodaskolan, specialskola i Stockholm för blindas, men han klarade inte av takten. Därför skickades han till ett skolhem i Vänersborg för "blinda sinnesslöa". Mannen var senare en av sammanlagt 200 personer, elever i olika åldrar, lärare och personal, som följde med, när skolhemmet flyttade till Lund 1922. Efter skolgången började han arbeta på det som Arbetshemmet med vävning. Vävstolen blev sedan hans arbetsplats fram till pensioneringen.

Nu hade han tid att läsa och kände stor tillfredsställelse att på detta sätt hämta in den "brist" som han tyckte sig ha från skoltiden. Hans läsintresse var kopplat till ett uttalat bildningsintresse. Han ville lära mer om exempelvis geografi, historia eller psykologi. Men han hade också en annan drivkraft inom sig. Något trevande förde han fram sin önskan om att gå en kurs och bli "vanlig människa" för att på detta sätt få vanliga människors erfarenheter. När han varit hemma på somrarna hos sina syskon hade han känt ett underläge gentemot människor han då mött. Som vid kaffebordet, när man satt och pratade, tyckte han inte att han hade något intressant att berätta. Tvärtom upplevde han sin erfarenhet från vårdhemmet mer som en belastning. Nu ville han bli mer delaktig i "vanliga" människors erfarenhet för att kunna umgås med andra. Han önskade helt enkelt ett normalt liv som kursutbud!

På ålderns höst formulerade han ett utanförskap som han ville ändra på. Hans förslag innebar en objektivisering av "normalt liv" paketerat som en kurs. Det var tänkvärt. Vad är ett "normalt liv"? Jag blev ställd av hans önskemål just mot bakgrunden av att vårdsynen inom omsorgsverksamheten från början av 1970-talet

Just i gränsen mellan det normala och det avvikande blir profilen skarpast

hade präglats av en normaliseringsprincip. Här mötte individens önskemål samhällets princip.

Forskningsidé och sammanhang

Den äldre mannens reflektion och önskemål gav upphov till vidare funderingar kring hans och de övriga vårdtagarnas öden. Deras liv bar spår av samhällets olika idéer om omhändertagande. Deras liv kunde ses som exempel på den svenska samhällsutvecklingen. Mitt intresse väcktes för en möjlighet att dokumentera hans och övriga vårdtagares erfarenhet på institutionen för att i denna erfarenhet se förändringar i vardagsliv men också samhällets förändrade syn på handikappade. Kunskap kunde också vara möjlig att nå om begreppet normalitet. Just i gränsen mellan det normala och det avvikande blir profilen skarpast.

I Omsorgskommitténs betänkande 1981 kommenterades den ringa kunskap som fanns om flerhandikappade. "Något tillspetsat skulle man kunna säga att flerhandikappade saknar historisk bakgrund. Först i och med 1960- och 1970-talens utbyggnad och förstärkning av serviceinsatserna för handikappade har man börjat urskilja dem och se vilka olika behov enskilda handikappade har". Inom min räckvidd fanns ett vårdhem med flerhandikappade som skulle kunna berätta sin historia. Min ambition var också att försöka sätta in berättelserna i ett meningsfullt samhälleligt sammanhang.

Detta blev starten för en dokumentation av en grupp vårdtagares levnadsberättelser för att utröna vad som varit väsentligt för dem i deras speciella liv. Berättelserna har sedan ställts mot institutionens ursprungliga pedagogiska idéer. Institutionen hade en gång startat som en försöksverksamhet, ett skolhem för fyra blinda dövsamma 1886 i Skara av Sveriges första dövsumlärarinna Elisabeth Anrep-Nordin. För att binda samman utvecklingen från 1880-talet fram till idag anknöt jag till Michel Foucaults teori om disciplineringen av den moderna människan. Foucault beskriver en alltmer förfinad disciplinering som blir mindre tydlig och också svårare att upptäcka, kanske genom sin självklarhet. Med denna teori fann jag det möjligt att reflektera och granska nutidens vårdssamhälle på ett meningsfullt sätt.

Jag formulerade fyra syften för avhandlingen, Handi-

kapp och Omvärld - hundra års pedagogik för ett livslångt lärande (4), med tonvikten lagd på en utvecklingsprocess ur ett pedagogiskt perspektiv: att beskriva hur omhändertagandet formades för en specifik handikappgrupp, att beskriva förändringar i de handikappades vardagsliv, att beskriva pedagogiska visioner för verksamheten och att sätta institutionen och individerna i relation till en större samhällsprocess. Foucaults teori blev den sammanbindande länken, hur den diskursiva formationen, dvs uttalade pedagogiska visioner, verkar på den diskursiva praktiken, dvs själva institutionen eller de handikappade. Avhandlingen kan ses som ett bidrag till pedagogikhistorisk forskning, handikapphistorisk men också socialhistorisk forskning.

Institutionens framväxt

Folkskolestadgan 1842 fastslog samhällets skyldighet att ordna med undervisning för landets barn. Detta var viktigt när intresserade genom motioner i riksdagen försökte påverka undervisningsmöjligheterna för dövsamma, blinda och sinnesslöa barn. Undervisning av blinda barn eller dövsamma hade skett i liten skala från 1800-talets början vid Manilla institutet i Stockholm. På 1860-talet togs de första initiativen till undervisning av sinnesslöa barn. Dövsammakommittén föreslog 1878 obligatorisk undervisning för dövsamma liksom för blinda dövsamma. Blindkommittén föreslog 1880 obligatorisk undervisning för blinda och blinda sinnesslöa. När lagarna om dövsamundervisning och blindundervisning fastslogs, 1889 respektive 1896, lämnades blinda dövsamma och blinda sinnesslöa utanför. Sinnesslökommittén föreslog 1894 obligatorisk undervisning för bildbara sinnesslöa, något som inte gick att driva igenom. Emellertid ökades statsbidraget till sinnesslöskolorna. Inte förrän 1944 blev skolgången obligatorisk för bildbara sinnesslöa.

Under detta händelseförlopp startade Elisabeth Anrep-Nordin sitt skolhem för blinda dövsamma, som ett försök 1886. Med statliga pengar från ett anslag för dövsamma och blinda barn och icke minst privat insamlade medel kunde hon öppna skolhemmet. Från 1882 hade hon prövat att undervisa den blinda dövsamma Emilie, och det var denna erfarenhet som gav idéer om

Foucault beskriver en alltmer förfinad disciplinering som blir allt mindre tydlig och också svårare att upptäcka, kanske genom sin självklarhet

att försöka med fler elever. Hon reste till Nordamerika 1885 för att få vidgad erfarenhet, bl a besöka den då omskrivna blinda dövstumma kvinnan Laura Bridgman vid ett blindinstitut i Boston. Dessutom studerade hon fröbelpedagogiken vid en kindergarten i Tyskland.

Efterhand kom till skolan också blinda sinnesslöa. Anrep-Nordin strävade efter ett allt större statligt ansvarstagande för den växande elevgruppen i likhet med vad som kom att gälla "vanliga" barns, dövstummas, blindas och sinnesslösas undervisningssituation. I dessa lagar och förordningar hade de som var både blinda och döva eller både blinda och sinnesslöa uteslutits med argument om att utvecklingsmöjligheterna för eleverna var osäkra. Ekonomiska bekymmer gick hand i hand med att verksamheten växte. För att samla in pengar till ändamålsenliga byggnader bildades Drottning Sofias Stiftelse 1901. Efter avslutad skolgång fanns det ingestans för eleverna att ta vägen, därför öppnades ett arbetshem 1905 och för de allra svagaste en asyl 1906. Man byggde ett nytt skolhus 1908 men situationen blev ohållbar. Tillströmningen av elever var stor och problemen med bostäder blev med tiden alltmer övermäktiga.

Hela institutionen bestod i början av seklet alltså av tre delar, av skola, arbetshem och asyl, en ideal kombination som man ansåg inom sinnesslövården. Av den lilla försöksanstalten från 1886 med fyra elever växte institutionen mycket, särskilt under seklets första två decennier. År 1900 fanns 14 inskrivna elever, 1905 fanns 36, 1910 fanns 87 elever och 1915 fanns 153 i matrikeln över elever på skola, arbetshem och asyl. Av de två olika kategorierna blinda dövstumma och blinda sinnesslöa var det den senare som ökade. Ökningen kan förklaras av att institutionen vidgades till att omfatta förutom skola också arbetshem och asyl. Detta hade att göra med utökat statligt bidragssystem på olika sätt till grupperna blinda dövstumma och blinda sinnesslöa. Ökningen kan också ses som ett exempel på hur man samhälleligt löste frågor angående omhändertagandet av avvikande grupper genom anstaltsbyggande, dvs genom definition och sortering till "rätt" anstalt för behandling. Man kan urskilja andra bärande idéer i samtiden som möjliggjorde ökningen, något jag ska återkomma till.

Upprepade gånger hade man under årens lopp genom motioner i riksdagen vädjat till staten om större ansvarstagande utan egentlig framgång. Men 1911 erbjöd stiftelsen i en skrivelse alla sina tillgångar om staten övertog hela verksamheten. Då först blev man hörsammad.

En utredning tillsattes som lade fram sitt betänkande 1913. Staten var nu beredd att ta ansvar för denna grupp elever vid Drottning Sofias stiftelse, uppdelade i två större grupper blinda dövstumma och blinda sinnesslöa. Utredarna ville markera att det fanns fler som hamnade utanför de uppbyggda offentliga vård-formerna och kategoriserade därför dessa med ett samlingsnamn "blinda med komplicerat lyte". Enligt statistik från 1900 citeras här vad utredarna menade med detta:

blind, idiot och dövstum	6 st
blind och idiot	63 st
blind, idiot och stum	6 st
blind och dövstum	30 st
blind och fallandesjuk	10 st
blind och lam	6 st
blind och stum	3 st
blind och sinnessjuk	18 st
blind, fallandesjuk och sinnessjuk	1 st
summa	143 st

Efter ytterligare ett betänkande 1914 angående placeringen av den framtida anstalten beslöt staten i augusti samma år, att anstalten skulle byggas i Lund.

Ett länge eftersträvat mål hade uppnåtts. Anstalten stod färdig 1922 som av dåtidens professionella bedömdes som imponerande till storlek och kostnad. Namnet ändrades från "Drottning Sofias Stiftelse" till "Vårdanstalten i Lund för blinda med komplicerat lyte". Staten markerade därmed den nya rationaliteten i namnet. Nästa större förändring skedde 1965, då skolan flyttade till nya enheter i Örebro med fortsatt statligt huvudmannaskap. Arbetshem och asyl blev kvar i Lund och övergick 1967 till landstingets omsorgsverksamhet och fick namnet Annetorpshemmet.

Bärande idéer

De texter jag granskat som handlar om skolhemmet och senare också arbetshem och asyl är bl a årsberättelser, abnormskoleprotokoll från nordiska möten, tidskriftsartiklar och betänkanden. Det är texter som Elisabeth Anrep-Nordin helt eller delvis varit författare till. Det bör påpekas att årsberättelserna från hennes tid som ledare är som att läsa en spännande följetong om de olika elevernas framsteg och utveckling. Institutionen utvecklades från en privat försöksanstalt i liten skala till en stor anstalt för 150-200 personer som staten övertog. Det blev den första statliga anstalten inom sinnesslövården.

Den växte emellertid inte smärtfritt utan beskrivning-

arna kantas av problem att hålla dräglig vardaglig standard med ex hygien. Stora svårigheter fanns för att klara ekonomin. Vad var det då som bar upp motiven och viljan att ordna för dessa flergradigt "vanlottade"? Vilka bärande idéer kan man utläsa i de granskade texterna, bärande idéer som fanns i samtiden?

Det handlade om synen på bildning dvs uppfostran och undervisning och synen på samhället i en utvecklingsprocess analogt med de tankegångar som Spencer och Darwin förde fram om människans utveckling. Staten blev en drivande kraft för samhällsutvecklingen. Folkskolan fick en viktig funktion under 1800-talet i socialiseringen av det uppväxande släktet. I allt högre grad tog samhället, i betydelsen staten, som sin uppgift att genom lagar och förordningar ansvara för undervisning av alla barn, och därefter de dövstumma, de blindade och de sinnesslöa. Staten skulle efterhand omhänderta alla för undervisning och fostran. Det var endast en tidsfråga innan den skulle ansvara för undervisning och uppfostran också för de allra svagaste, de flerdubbelt drabbade på skolhemmet, de blindade dövstumma och de blindade sinnesslöa.

Andra bärande idéer handlade om anstalten som den tidens lösning på hur man skulle handskas med avvikande grupper och om den nya vetenskapen, representerad av naturvetenskapen, som gav andra möjligheter att studera människan än tidigare. Med nya rön inom ärftlighetsläran väcktes förhoppningar om att kunna skapa välfungerande medborgare.

Mot slutet av 1800-talet och allt starkare från sekelskiftets början, konkurrerade naturvetenskapligt kunnande med kunnande som inordnades i det religiösa systemet med kyrkan som auktoritet. I "Barnets århundrade" hävdade Ellen Key att en ny moral skulle skrivas av vetenskapsmän och ersätta de kristna, "budorden i detta afseende komma icke att skrivas af religionsstiftaren men af naturvetenskapsmannan" (s 11). Läkaren blev representant för det nya. Han skulle med sin kunskap inte endast bota sjuka utan också öka människors välbefinnande och skapa friska dugliga samhällsmedborgare. Han skulle både bota sjuka och skapa ett bättre samhälle. Elisabeth Anrep-Nordin hade sina starkaste rötter i 1800-talets konservativa religiösa livshållning,

som hon också var trogen. För institutionens del ser man påverkan av den moderna naturvetenskapliga andan framför allt i det skede då staten tar över ansvaret. I valet mellan Malmö och Lund för en lokalisering vann argumenten för placeringen i Lund. I propositionen från 1914 kan man läsa att anstalten skulle kunna bli av stor betydelse för universitetets forskning, för ögon- och öronläkare och för den "komparativa själsforskningen" (s 80). Professorn i psykologi och pedagogik vid universitetet tyckte närheten mellan anstalten och universitetet var utmärkt för forskningen. Medicinska fakulteten ansåg att närheten kunde komma att "tjäna den vetenskapliga forskningens och den medicinska undervisningens intresse" (s 85). Man menade att detta innebar fördelar för dem som bodde på anstalten. Den sida i debatten som talade för en placering i Malmö framförde andra argument. Det var argument som låg Anrep-Nordin nära och som hävdade att anstalten inte var ett sjukhus utan en vårdanstalt för människor som skulle uppfostras och vårdas och inte skulle betraktas som "material för den medicinska fakulteten i Lund" (Riksdagsprotokoll FK 1914 s18). En majoritet valde lundaalternativet.

Intervjuprocess

Som psykolog på institutionen lärde jag känna dessa äldre människor, blev fascinerad av deras öden och bestämde mig för att som forskare göra en dokumentation. I detta rollbyte fanns etiska sidor som jag problematiserade. Det handlade om att skydda deras personliga integritet att ge dem möjlighet att välja mellan att delta eller avstå. När jag samtalade med dem måste det t ex bli tydligt med vem de talade, psykologen i förtroende eller den skrivande forskaren. Mina samtal med dem i min forskarroll försökte jag därför skilja ut tidsmässigt och rumsligt från den vanliga verksamheten. Självklart berättade jag för dem att jag skulle skriva en bok om deras erfarenheter men utan att deras namn kom fram.

Att som forskare studera den verksamhet man är del av medför vissa etiska problem, men man har den kunskap och förståelse av ett område som gör forskningen meningsfull på ett kvalitativt sätt. För min del gav det en möjlighet att komma i kontakt med människor och en miljö som vanligtvis inte är öppen för forskare. Det kan poängteras att jag som person hade kännedom om nutiden på vårdhemmet, men den tid som fokuserades var de äldre människornas erfarenheter från

Institutionen utvecklades från en privat försöksanstalt i liten skala till en stor anstalt för 150-200 personer som staten övertog

sin barndom, skoltid och som vuxna på arbetshemmet, en tid jag inte varit delaktigt i. Det gav mig en distans i intervjusituationen som kändes naturlig i mina frågor om förr. Jag visste verkligen inte vad som hänt. De visste att jag inte kände den tiden. Mina frågor var äkta.

Insamlingen och analysen av materialet följdes åt och påverkade utvecklingen av intervjusituationen. Man kan dela in intervjuprocessen i tre perioder. *Den första perioden* utmärktes av att intervjuerna kan beskrivas som samtal med ett lösligt tema om "vardagslivet förr". De berättade då om sin skoltid, om hur de kom till arbetshemmet och att det inom området fanns vårdhem om de blev sjuka eller för de mycket svaga. Denna struktur i tre rum: skola, arbetshem och vårdhem, lät jag vara bestämmande för en intervjuguide som jag använde under den *andra periodens* insamling. Intervjupersonerna fick berätta om vad de mindes från sin tid på skolhemmet, arbetshemmet eller vårdhemmet, om hur de bodde, vad de gjorde, vem de var tillsammans med. Jag lät dem berätta så handlingsorienterat som möjligt och undvek att låta dem värdera situationer.

Det blev uppenbart efterhand att intervjupersonernas berättelser var knutna till de personer de mött under årens lopp. Minnet tycktes hänga intimt samman med de människor som omgett dem. Analysen av detta material låg till grund för den tredje periodens insamling, då jag följde en ny intervjuguide uppbyggd av det personliga nätverk som funnits kring dem. Frågorna rörde relationer till kamrater, sköterskor, lärarinnor, rektor/föreståndare och anhöriga. Dessutom frågade jag om kontakter mellan vårdhemmet och den omgivande staden och om deras erfarenhet av arbete och arbetssituationen. Det senare var ett område som jag förstod var av särskild vikt. Jag ville därför få mer material om detta förhållande.

Totalt intervjuade jag 33 personer, 19 kvinnor och 14 män. Den äldste var 84 år och inskriven på skolhemmet i början av 1900-talet, den yngste 29. Alla var på olika sätt synskadade med hörselskada och/eller förståndshandikapp. Fyra kategoriserades som dövblinda. Intervjuerna bandades till stor del och intervjuerna med de dövblinda genomfördes med tolk. En dövblind kvinna föredrog att skriva sin egen levnadsberättelse i stället

Det blev uppenbart att intervjupersonernas berättelser var knutna till de personer de mött under årens lopp

för att intervjuas. Intervjuerna såg olika ut från person till person. Det var stor variation mellan intervjutiden för de olika personerna och antal tillfällen för intervju.

Verklighetsuppfattning

Min ambition var att ge en bild av ett vårdhems vardagsliv berättat av människor som bott där och upplevt detta inifrån. Det var ett underifrån perspektiv som inte var synligt i officiella dokument och som skulle förbli förborgat om det inte dokumenterades och lyftes fram. Ambitionen var också att söka finna i berättelserna väsentliga fenomen i dessa människors liv, av betydelse för deras verklighetsuppfattning. Deras situation som individer i samhället.

De fenomen jag lät representera verklighetsuppfattningen var de tankar de hade om sig själv, tankar om regler och ordning som de varit underställda och tankar om arbete. Fenomenen såg jag hänga ihop där arbetet och arbetsförmågan intog en central position, något som haft stor betydelse för deras självkänsla och som också bestämt de regler och den ordning de fått anpassa sig till. Har de lyckats väl i arbetet har detta haft positiv betydelse för självkänslan, medan den undergrävs om de inte lyckats så väl.

Genom att ha blivit placerade på institutionen en gång hade de känt sig sorterade till ett ställe, som haft lägre prestationskrav och som av omvärlden betraktats vara till för "efterblivna". I jämförelse med andra hade de en lägre rang. Detta förhållande har de problematiserat hela livet genom att återkomma till frågor om vad de är duktiga på och i jämförelse med vem, inom institutionen och utanför. En rangordning har funnits inom institutionen, mellan skola, arbetshem och vårdhem, liksom mellan institutionen och omvärlden. Upplevde man sig som vuxen på arbetshemmet, med större frihetsgrader där än på skolan, betraktades man ändå som barn ute i samhället.

Vuxenlivet kunde komma plötsligt. Skolan var slut och man flyttades över till arbetshemmet. Någon egentlig diskussion om framtid minns de inte. För att leva ett bra liv anpassade man sig till den ordning som fanns. En gammaldags disciplin riktad mot kroppen ändrades efterhand till subtilare former, samtal och isolering. Belöningar förekom. Främst var det under skoltiden som disciplineringen var synlig, men kunde också förekomma när de bodde som vuxna på arbetshemmet. Disciplinen som fenomen innebar också att inordna sig i institutionslivet, delta med sin förmåga i kollektivet.

Har de lyckats väl i arbetet har detta haft positiv betydelse för självkänslan, medan den undergrävts om de inte lyckats så väl

På institutionen vävdes tyget till kläder, linne och dukar. Fukt och bär odlades och maten lagades. Man kan se institutionen som ett till stor del självförsörjande samhälle. Personalstyrkan i jämförelse med idag, var liten, fram till 60-talets mitt tre sköterskor i boendet på 55 elever. Eleverna fick tidigt lära sig hjälpa till, hjälpa sina kamrater med på- och avklädning, under sommaren plocka frukt och bär, regelbundet arbeta i köket eller på avdelningen med bäddning. Regler och ordning fyllde en viktig funktion i institutionens överlevnad. Varje persons arbetsförmåga blev på så sätt en länk i överlevnaden.

Den tillfredsställelse av att klara ett arbete, vid vävstolen eller som hjälp på avdelningen eller i köket, som intervjupersonerna gav uttryck för kan kopplas till institutionens överlevnad. De var behövda för kollektivet/omvärlden och detta kände de.

Pedagogiska mål

För att använda Foucaults begrepp är de uttalade pedagogiska mål som gällde för skolhemmet och anstalten en diskursiv formation. Skolhemmet och eleverna är den diskursiva praktiken, den praktik som diskursen riktar sig till. Elisabeth Anrep-Nordin stod för idéer och var eldsjäl under uppbyggnadstiden och skapade en systematisk pedagogik som satte spår i verksamheten långt efter hennes pensionering. Hennes idéer levde vidare i den diskursiva praktiken, under statens tid, under landstingets tid. För att analysera diskursen riktade jag mina blickar på det hon skrivit.

Efter två års erfarenhet av undervisning av den blinda dövstumma Emelie kunde Elisabeth Anrep-Nordin klargöra på det tredje nordiska abnormskolemötet i Kristiania (1884) vilka pedagogiska mål som kunde tänkas för blinda dövstumma elever: ett kristet liv, att klara ett arbete och ett språk. Dessa tre mål utvecklade hon på ett imponerande sätt och de kom att gälla inte bara för blinda dövstumma utan också för den andra kategorin elever vid skolan, de blinda sinnesslöa. Målen stod i samklang med vad som gällde för folkundervisningen och annan abnormskola. Anrep-Nordin påpekade att det som gällde för alla andra också skulle gälla för hennes

elever. Förebilden var det "normala" och strävan att ingå i det "normala samhället".

Två urskiljbara mål för folkundervisningen var förberedelsen för det eviga livet genom kristendomsundervisning och förberedelsen för det dagliga jordelivet ex genom undervisning i läsning, skrivning och räkning. Folkskolan hade övertagit kyrkans roll att förbereda för konfirmationen som var en viktig symbol för slutet på barndomen och starten på vuxenlivet. Att undervisningen i kristendom, i katekes och bibel, på Elisabeth Anrep-Nordins skolhem också för dessa elever ledde fram till konfirmation var en seger. Genom detta visade skolan sin pedagogiska kompetens att nå ett mål som gällde andra "normala" i samhället. Sammanlagt redovisas i årsberättelserna sju konfirmationstillfällen under hennes tid, dvs mellan åren 1886 och 1922. Med bild och text i årsberättelserna visas vid ett par tillfällen de stolta ögonblicken.

Med en pedagogisk grundhållning hämtad från Pestalozzi och Fröbel inleddes undervisningen med systematisk sinnesträning i det konkreta sammanhanget. Anrep-Nordin upptäckte efterhand att vävningen var en utmärkt sysselsättning som kunde anpassas individuellt till olika svårighetsgrader. Eleven kunde från start väva band och sedan uppnå varierande skicklighet i mönstervävnader. Allteftersom kunskapen växte om eleverna och om möjligheterna att variera vävtekniken blev detta den dominerande sysselsättningen på anstalten, i skolan och på arbetshemmet. Detta var en sida som visades upp för allmänheten som ett bevis på att dessa "vanlottade" hade förmågor som kunde utvecklas om de fick möjlighet genom en kompetent pedagogisk undervisning. Vid olika typer av utställningar visade man upp sina alster och hur man gjorde. Sammanlagt 17 utställningar mellan 1895 och 1918 inom och utom landet finns redovisade.

För att bibringa eleverna en kristen moral om rätt och orätt och för att utveckla hos dem en meningsfull sysselsättning var det viktigt att skapa kontakt med dem och ur denna utveckla ett språk. Språket var en brygga mellan dem som individer i en mörk tyst värld och det sociala mänskliga sammanhanget. För de blinda dövstumma gällde dövstumskolans metodik med den skillnaden att man i stället för att utgå ifrån talet utgick ifrån

Förebilden var det "normala" och strävan att ingå i det "normala samhället"

tecken. Undervisningen byggde på känslan, smaken och lukten. Också för de blinda sinnesslöa visade sig dövstummetodiken meningsfull. För denna grupp elever betydde emellertid dessutom sång och musik mycket för språkutvecklingen.

Den världsbild som Elisabeth Anrep-Nordin inordnade sig och sin verksamhet under präglades av Gud som livets yttersta mening. Det var den världsbild som gällde för 1800-talets samhälle. Det var den ordning som de pedagoger tillhörde hon hänvisade till och legitimerade sina strävanden med. Livet skulle levas gudfruktigt för att nå sin mening. Liksom alla människor var eleverna underordnade denna gudsordning. Underordningen förmedlades i undervisningen och vägen till skickligheten i ett arbete. Slöjden bedömdes exempelvis vara ett utmärkt medel till lydnad. Arbetsresultatet var inte det viktigaste utan själva arbetandet, disciplineringen av verksamhetsbegäret till arbetslust och självverksamhet.

Utvecklingen till moderna livsvillkor

Det är uppenbart att humanistiska motiv fyllde Elisabeth Anrep-Nordin i hennes strävanden att skapa ett gott liv för eleverna, som kunde vara både blinda och dövstamma eller blinda och sinnesslöa med ibland ytterligare "lyten", t.ex. vara "krympling, lam, epileptisk". Målet för henne var att skapa en mänsklig tillvaro för dessa elever. Undervisningssituationen präglades av en klar disciplinering där instruktionerna systematiskt utgick från lärarinnan i språkinläringen eller i arbetsträningen, från enkla moment till alltmer invecklade. I hennes föreställning om utvecklingen av dessa elever till ett mänskligt liv gick vägen över att få kontroll över elevens beteende. I pedagogiken syns detta tydligt för våra nutida ögon och vi kan emellanåt förskräckas över det tydligt utsagda budskapet om lydnad.

Foucault beskriver den moderna människan utifrån en tes om disciplinering, där två processer har samverkat. Den ena handlar om avskiljande. Den andra om individualisering. Ett samhälles maktbärare har i alla tider utövat kontroll över sina underlydande. Kontrollen som förr riktades på ett brutalt sätt mot kroppen genom hugg och slag är idag inte lika tydligt urskiljbar. Foucault ser en utveckling där vår själ eller vår

Vi har som moderna varelser blivit våra egna kontrollanter. Genom makt över själen disciplinerar själen

tanke styrs av en maktapparat att kontrollera oss själva. Vi har som moderna varelser blivit våra egna kontrollanter. Genom makt över själen disciplinerar kroppen. Denna utveckling har gått successivt och kan tydligast exemplifieras genom studiet av avvikande grupper, av kriminella eller av psykiskt störda. Foucault hävdar att denna moderna disciplinering visat sig mycket effektiv och därför blivit giltig för hela samhället. Huvudintresset för honom är inte att analysera makten utan verkningarna av denna.

Med detta perspektiv, kan vi få en djupare förståelse för skolhemmet, anstalten och de människor, som varit föremål för undervisning, fostran och vård. Med Foucaults teori kan vi binda samman utvecklingen under de senaste hundra åren. Den rörelse i slutet av 1800-talet som pågick med att särskilja och urskilja olika grupper i samhället för undervisning blir exempel på en avskiljningsprocess. Sjuåringar avskildes för folkskola, dövstamma för dövstumundervisning, blinda för blindundervisning och sinnesslöa för sinnesslöundervisning, alla vid särskilda skolenheter. Från dessa möjligheter uteslöts de som var både blinda och dövstamma eller både blinda och sinnesslöa. De bildade efter hand en egen enhet genom Elisabeth Anrep-Nordins strävanden och synliggjordes genom hennes omhändertagande. Gränserna mot andra verksamheter utvecklades med allt större kännedom om deras situation.

Från början definierades de mer av ett icke-tillhörande, genom att t.ex. de blinda sinnesslöa inte räknades till de blinda. De uteslöts från existerande offentliga hjälpsystem och sögs i stället upp av Anrep-Nordins skolhem. Kunskapen om deras förmåga att utvecklas växte inom skolhemmet genom en specialiserad pedagogik, något som på ett allt tydligare sätt definierade dem. Genom att visa upp skolhemmets verksamhet i årsberättelser och på utställningar fick andra kännedom om hur man kunde utveckla denna elevgrupp och om vad som skilde denna elevgrupp ifrån övriga. Detta medförde att blindskolor, dövsckolor, sinnesslöskolor, folkskolor och olika anstalter sände hit elever som passade denna speciella pedagogik, något som ytterligare förstärkte avskiljningen av elevgruppen "blinda med

Arbetsresultatet var inte det viktigaste utan själva arbetandet

komplikerat lyte". Det är synligt med den stora elevtillströmningen under seklets första två decennier, som tidigare nämnts. Man skulle kunna säga att en "professionellitet" kring dessa flerhandikappade utvecklades med begynnande skärpa.

Alltjämt pågår en avskiljningsprocess inom handikappområdet. Vi kan se fenomenet genom den fördelning av handikappgrupper som görs. Med fortlöpande kunskap om kroppen och dess beståndsdelar utvecklas ständigt möjligheten att urskilja nya grupper. Från en större grupp avskiljs undergrupper. I gruppen autism avskiljer man exempelvis dem med Aspergers syndrom. Modern kunskap för att avskilja till nya grupper växer fram som en effekt av den andra betydelsefulla processen enligt Foucault, individualiseringen.

Den specialiserade pedagogiken på Anrep-Nordins skolhem betydelsegör jag som den individualiseringsprocess som Foucault syftar på, en individualisering som bygger på en fortlöpande sönderdelning av tid och rum för ett effektivt utnyttjande. I årsberättelserna finns åtskilliga exempel på denna sönderdelning. Det är påfallande tydligt hur man individualiserar skolhemmets praktik för att utveckla eleverna enligt diskursen. Dygnet schemalades, dagen rutades in, varje ämne tudelades i små, små delar för att passa eleverna med så olika förmågor. Allt tycks göras mycket systematiskt och målmedvetet, åtminstone så länge man har kontroll över expansionen. Svårigheterna blir synliga på 1910-talet. Ekonomiska svårigheter och materiell nöd i skuggan av första världskriget gör sig påmind. Det är också snart dags för Elisabeth Anrep-Nordin att pensionera sig. En betydelsefull ledarperson vill överlämna verksamheten i en tryggare famn, dvs statens.

För att återgå till mina intervjupersoner är det möjligt att se resultatet av dagens individualisering i exempelvis nya boendeformer med ett eget rum, en betoning av personlig integritet (det privata, individuella) och dygnets indelning i bo/arbets/ha fritid. Det här skulle vi säga är följder av diskursens normaliseringsprincip. Med överblick över de senaste hundra årens utveckling kan man betydelsegöra normaliseringsprincipen som ett nutida fenomen av praktikens individualisering.

Med dessa iakttagna processer om avskiljande och individualiserande sker en kunskapsutveckling som lett fram till dagens specialistsamhälle. Generering av ny kunskap avsätts i representanter för denna kunskap, dvs

Den handikappade har lyfts upp till att vara specialist på de egna behoven och ha kunskap om att efterfråga insatser i förhållande till behoven

specialister. Vid skolhemmet fanns från början pedagoger, sedan läkaren. Idag kan vi räkna upp arbetsterapeuter, fritidskonsulenter, kuratorer, logopedier, läkare, pedagoger, psykologer, sjukgymnaster, sjuksköterskor, dessutom olika personal i boende och dagverksamheter. Alla med ett professionellt kunnande var och en ur sin specialitet. Den samlade kunskapen som dessa representerar ska möta individens behov, formulerat av individen. Den handikappade har lyfts upp till att vara specialist på de egna behoven och ha kunskap om att efterfråga insatser i förhållande till behoven.

Foucault visar hur den moderna människan mejslas fram genom avskiljande och individualisering till en individ som själv disciplinerar sig. Juridiskt är det inte längre möjligt att omyndigförklara. Individen har fått en starkare framtoning. Även de allra svagaste i samhället ska råda över sig själv, efterfråga sina egna insatser. Men om man har svårt för att uttrycka sin vilja vem ska tolka denna och bestämma gränserna? Å ena sidan finns individen professionell på egna behov, å andra sidan finns en mängd specialister. Intervjupersonerna uttryckte hur de kände sig ha varit utsatta för sortering och gradering. De uttryckte ett beroende-förhållande, ett underläge till en omvärld, ett tydligt underläge förr men som också idag är verksamt. Foucault markerar individens ojämlika förhållande till makten och med denna tolkning visar utvecklingen under hundra år på en disciplinär ordning, från ett tydligt underordnande till en alltmer diffus ordning. I mitt material är det möjligt att se denna process. I början utgick ordningen från Gud och kyrkan, därefter från statens rationalitet och idag från det professionella specialistsamhället.

REFERENSER

1. Ambjörnsson, Gaunt D (Red) (1984): Den dolda historien. Stockholm: Författarförlaget.
2. Foucault M (1987): Övervakning och straff. Lund: Arkiv.
3. Graninger G, Lovén, J (1994): 40 år med utvecklingsstörda. Samtal med Karl Grunewald. Moheda: Fontes.
4. Liljedahl K (1993): Handikapp och Omvärld - hundra års pedagogik för ett livslångt lärande. Lund: Pedagogiska institutionen.
5. Nirje B (1992). The Normalization Principle Papers. Uppsala: Centre for Handicap Research, Uppsala university.